

I. ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'373.7

Мирослава Баган (Київ)

ПРАГМАТИКА ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті проаналізовано прагматичні та психологічні передумови використання заперечення в побудові українських паремій, схарактеризовано функціональні типи таких паремій.

Ключові слова: заперечення, паремії, прагматика, негативна оцінка, психологічний захист.

Прагматичні особливості заперечення неодноразово привертали увагу мовознавців. Проте їх цікавили здебільшого функції заперечних одиниць в усному діалогічному мовленні [2; 9] або в художньому дискурсі [4; 8]. Мета цієї статті – з'ясувати прагматичні та психологічні передумови використання заперечення в побудові українських паремій. Прагнучи зробити їх максимально ефективними, народ віками відбирав для них найвлучніші, найоптимальніші граматичні конструкції. Прислів'я й приказки відбивають не лише смаки, цінності та моральні принципи народу, а й його улюблені мисленнево-мовленнєві стратегії, визначальні психо-емоційні настанови. На нашу думку, формулювання паремій через заперечення не випадкове, а цілеспрямоване, прагматично й психологічно зумовлене явище. Його вивчення посприяє уточненню відомостей про роль заперечення в соціальній діяльності людини та про специфіку українського світосприймання.

Об'єктом дослідження послужили паремії, які незалежно від наявності чи відсутності в них граматичних показників заперечення виражають певне заперечне судження чи реалізують якусь заперечну реакцію мовця.

За нашими спостереженнями, українські прислів'я й приказки досить часто ґрунтуються на логіко-психологічному акті заперечення. За прагматичним спрямуванням виділяємо 4 їх різновиди: 1) констатувальні; 2) настановчо-регулятивні; 3) характеристично-оцінні та 4) паремії захисної реакції. У цій класифікації ми враховували основне функціональне навантаження паремій із запереченням, усвідомлюючи, що вони можуть реалізувати декілька настанов одночасно.

Найчисленнішу групу становлять констатувальні заперечні паремії, які у формі заперечних речень відображають народні уявлення про за-

кономірності світобудови та людських взаємин, пор.: *Двічі весна не бува* (Номис, 279); *У вмілого руки не болять* (НСЯЗ, 32); *Ситий голодному не товариш* (НСЯЗ, 109). Характерно, що засоби мови дозволяють висловити подібні узагальнення й за допомогою стверджувальних речень (пор.: *Двічі весна не бува* (Номис, 279) та *Весна раз красна* (Номис, 279), проте заперечна конструкція надає висловленню більш драматичного, полемічного звучання. Мовець ніби наперед відкидає можливі хибні припущення, що весна може тривати довго, час може зупинитися, а ситий товаришувати з голодним.

Прислів'я, що оформлені за допомогою буттєвих заперечних речень, часто містять компаративний компонент, пор.: *Нема в світі над Бога* (Номис, 39); *Нема в світі, як родина* (Номис, 414); *Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки* (НСЯЗ, 48). Такі конструкції засвідчують ціннісні пріоритети народу, а заперечна форма допомагає виразити їх більш переконливо: відкидаючи інші варіанти, вона акцентує на зваженості, „перевіреності” зробленого узагальнення.

Характерно, що заперечні констатувальні паремії можуть ґрунтуватися на кількох взаємопов'язаних заперечних актах, кожен з яких набуває окремого граматичного вираження, пор.: *Без Бога ні до порога* (Номис, 39); *Без охоти нема роботи* (НСЯЗ, 33); *Без підпалу и дрова не горять* (Номис, 161). Обидва заперечення зберігають своє пряме призначення і разом передають складне співвідношення кількох заперечних суджень, пор.: *Без охоти нема роботи* → *Якщо хтось не охочий працювати – щось не буде зроблено*; *Без підпалу и дрова не горять* → *Дрова не горять, якщо їх не підпалити*, відповідно, *Щось не відбувається, якщо його не провокувати*. Безперечно, що конденсація кількох заперечних структур у межах формально простого речення ускладнює його сприйняття. Водночас це сприяє більш полемізованому, драматизованому вираженню певного причиново-наслідкового зв'язку.

На окрему увагу заслуговують констатувальні паремії, побудовані на дезидентифікації певних понять, пор.: *Вік прожити – не поле перейти* (НСЯЗ, 42); *Слово – не горобець, вилетить – не піймаєш* (НСЯЗ, 36); *Час не віл, його не налігаєш!* (НСЯЗ, 33); *Горілка не дівка, а мачуха не мати* (Номис, 416); *Гаман не свято, тряся не хвороба* (Номис, 263). Російська дослідниця паремій Т.Г. Бочина, спираючись на спостереження О.О. Потєбні, зауважує, що такі паремії відображають відмову народу від певних застарілих стереотипів [3, 119]. Наприклад, прислів'я *Вік прожити – не поле перейти* відображає давнє архетипне уявлення про життя як перехід через поле. Поняття, що зазнають розподібнен-

ня в українських пареміях, справді часто семантично чи асоціативно пов'язані між собою (пор.: *мати й мачуха, гаманець і свято*). Не випадково існують паралельні паремії, в одній з яких стверджується зв'язок між певними поняттями, а в іншій він заперечується, пор: *Горілка, як та дівка – хоч кого підведе* (Номис, 505); *Горілка не дівка, не треба її цілувати* (Номис, 505). Тому концепція, згідно з якою формування заперечних паремій дезидентифікаційного типу пов'язане з розширенням людського світогляду й відмовою від певних стереотипних уявлень, видається цілком переконливою. Водночас припускаємо, що деякі прислів'я пізнішого походження виникли унаслідок штучного зближення понять для ілюстрації певного спостереження, пор.: *Ливо не диво: диво добрих люде* (Номис, 331). Тобто дезидентифікаційні конструкції, що спочатку спеціалізувалися на безпосередньому спростуванні застарілих аналогій, з часом усталилися як продуктивні когнітивні моделі афористичного витлумачення специфічних функціональних властивостей предметів та осіб в українському фольклорі. Завдяки когнітивному механізму розмежування вони вигідно вирізняються на тлі інших паремій відтінком евристичного і водночас ґрунтового, виробленого віками узагальнення.

Заперечення певної ознаки у прислів'ях часто поєднано зі ствердженням якоїсь альтернативи, унаслідок чого сформувалися двочленні паремії з протиставними відношеннями між структурними частинами, пор.: *Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже* (НСЯЗ, 35); *Не в тім сила, що кобила сива, а як вона везе* (НСЯЗ, 44); *Не пером пишуть, а умом* (НСЯЗ, 27). Як влучно зазначає Т.Г. Бочина, побудовані на контрасті прислів'я виступають своєрідним резюме „діахронічного діалогу, згорнутого в риторичний монолог, відображенням нового витку у пізнанні світу й відмови від штампів і стереотипів” [3, 109].

Настановчо-регулятивні заперечні прислів'я спрямовані на відвернення сприймачів від виконання певних дій. Заперечення стосується основного структурного компонента, вираженого здебільшого формою наказового способу. Деякі паремії прямо передають якусь конкретну заперечну настанову, пор.: *Не роби комусь, що тобі не мило* (НСЯЗ, 43); *Не учися розуму до старості, але до смерті* (НСЯЗ, 27); *До Миколи не сій гречки й не стрижки овечки* (НСЯЗ, 21). Проте значно поширеніше в пареміях образне втілення заперечної рекомендації, пор.: *Не роби з писка халяву* (НСЯЗ, 37); *Не хапайсь поперед батька в пекло* (Номис, 266); *Не діли шкуру невбитого ведмедя* (НСЯЗ, 44); *Не криви писка коло чужої миски* (НСЯЗ, 40); *Не сунь носа до чужого проса* (Номис, 427)

Характерно, що фахівці з нейролінгвістичного програмування вважають вираження настанов за допомогою заперечення неефективним,

оскільки людська підсвідомість не сприймає заперечення й передусім фіксує те, що стоїть за негатором [1, 107; 6, 16]. Тому заперечні волеви-явлення можуть мати протилежний ефект. Проте в пареміях заперечні імперативи досить поширені. Давня традиція вживання, вироблена ві-ками формула у поєднанні з дотепним образним втіленням роблять па-ремійні заперечні рекомендації досить дієвими й авторитетними. Деякі з них містять додаткове пояснення, чому не слід виконувати певних дій, пор.: *Не плюй в криницю, знадобиться води напиться* (НСЯЗ, 43); *Не позичай, бо злий обичай: як віддає, то ще й лає* (НСЯЗ, 43); *Не розхитуй човна, бо вивернешся* (НСЯЗ, 44).

Кількісно великою є й третя група характеристично-оцінних запереч-них паремій. Здебільшого це негативно-оцінні прислів'я й приказки, за допомогою яких висміюють нетипові ситуації, негативні риси характеру людей, їх негідну поведінку тощо. Заперечна форма мислення зручна для викриття різних відхилень, оскільки увиразнює їх невідповідність народним нормам поведінки. Психологічно заперечення сигналізує про неприйняття висміюваних явищ, відмежування від них.

Варто зауважити, що в характеристично-оцінних прислів'ях запереч-чення лише зрідка має граматичне вираження. Ймовірно, це можна по-яснити тим, що для якомога дошкульнішої негативної характеристики когось або чогось мовці вдаються до непрямих, емоційно й експресивно маркованих засобів заперечення. Зокрема, дуже часто заперечення впли-ває із протиставлення частин прислів'я. Передусім вони контрастують семантично, а протиставні сполучники лише увиразнюють їхню зміс-тову суперечність. Протиставлення забезпечує некатегоричне, але дуже дошкульне викриття невідповідностей людського характеру та поведін-ки, пор.: *Шия з намистом, а голова зі свистом* (НСЯЗ, 72); *Сила воляча, а розум курячий* (НСЯЗ, 72); *На роботі умліває, а біля миски упріває* (НСЯЗ, 82); *З неба зірка хватає, а під носом не бачить* (НСЯЗ, 88).

Поширені в українському паремійному фонді й прислів'я, які спо-собом протиставлення поведінки двох суб'єктів заперечують наявність згоди між кимсь, пор.: *Ти йому – „стрижене”, а він тобі – „голене”* (НСЯЗ, 75); *Ти йому – „гарбузи”, а він тобі – „луб'я”!* (НСЯЗ, 75); *Ти йому про образи, а він тобі про гарбузи* (НСЯЗ, 75); *Ти йому про діло, а він тобі про козу білу* (НСЯЗ, 75).

Особливо дотепно й дошкульно передають заперечний зміст іроніч-ні прислів'я. Здебільшого вони мають несиметричну структуру, перша частина якої чітко характеризує когось або щось, тоді як друга – яскра-во й наочно відтворює певні обставини, що розвінчують первинне ви-значення, пор.: *Командує, як свиня мішком* (НСЯЗ, 74); *Господиня: три*

городи – одна диня (НСЯЗ, 88); *Противна, як старцеві гривня* (Номис, 244); *Скучає, як пес за києм* (Номис, 244); *Прямий, як свинячий хвіст* (Номис, 323).

Продуктивним засобом експресивного заперечення в характеристично-оцінних пареміях виступають риторичні питання. Вони спеціалізуються на ненав'язливому, але дотепному викритті невідповідності суб'єктів порівняння або нездатності кого-небудь виконати певну дію, пор.: *Куди кумові до коровая!* (Номис, 261); *Де Крим, де Рим, а де попова груша* (НСЯЗ, 71); *Де вже нашому теляті та вовка піймати* (НСЯЗ, 88).

На окрему увагу заслуговують характеристично-оцінні паремії, що вказують на суперечливість чи незрозумілість кого- / чого-небудь шляхом відкидання кількох альтернативних визначень за допомогою частки **ні**. В українській мові вона здавна спеціалізується на вираженні заперечно-єднальних відношень, унаслідок чого виступає зручним засобом підсиленого заперечення чого-небудь. Зокрема, заперечення кількох семантично близьких понять допомагає наголосити на повній відсутності якоїсь ознаки, пор.: *Ні юшки, ні петрушки* (Номис, 345); *Ні слуху, ні духу* (Номис, 122); *Ні світ, ні зоря* (Номис, 351); *А ні з плечей, а ні з очей* (непоказний) (Номис, 380); *Ні кує, ні меле* (Номис, 345). Заперечення кількох протилежних понять інтенсифікує значення безвихідності ситуації, неможливості щось змінити, пор.: *Ні позад себе, ні поперед себе* (Номис, 266); *Ні тпру, ні ну* (Номис, 345); *Ні ножа, ні образа – ні зарізацьця, ні помолицьця* (Номис, 106).

З іншого боку, послідовне заперечення кількох семантично близьких понять є зручним для передавання невизначеності, незрозумілості чого-небудь, пор.: *Ні в тин, ні в ворота* (НСЯЗ, 87); *Ні в кут, ні в двері* (Номис, 346); *Ні пес, ні баран* (Номис, 345); *Ні риба, ні м'ясо – і в раки не годиться* (НСЯЗ, 86); *Ні швець, ні жнець, ні на дуду грець* (НСЯЗ, 88); *От що вийшло: ні тарантас, ні дишло* (НСЯЗ, 86). Паремії, побудовані на основі подвійного відкидання ознаки за допомогою частки **ні**, дуже продуктивні в українському фольклорі. Ймовірно, цьому посприяла простота їхньої когнітивної структури й широкі можливості її дотепного лексичного наповнення.

Четверта група заперечних паремій спеціалізується на забезпеченні психологічного захисту мовця. У психології це поняття означає специфічні „маневри”, до яких вдається людина, щоб позбутися хворобливого емоційного матеріалу, зберегти самооцінку, не втратити почуття раціональної поведінки [5, 35]. Заперечні прислів'я й приказки часто засвідчують намагання мовця витіснити зі свого мікросвіту щось небажане, шкідливе для психологічної рівноваги. Наприклад, ідіоми *Ні*

вроку (Номис, 56); *Не при хаті згадуючи* (Номис, 374); *Не до нас рівняючи* (Номис, 374); *Не дай, Господи!* (Номис, 375) вказують на бажання українців уберегти себе, своє житло, родину від ворожих сил. Якщо раніше ці коротенькі примовляння мали магічно-практичний характер, то на сьогодні їх вживають за традицією. Проте вважаємо, що важливим психологічним підґрунтям збереження й широкого використання цих ідіом у мовленнєвій практиці сучасних українців послужило й часткове збереження ними давнього міфічного світосприйняття, віри в допомогу надприродних сил, і певна невольовитість українського характеру, що вилилася в потребу додаткового словесного оберігання себе від можливих недоброзичливців.

Відмежування мовця, його небажання мати стосунок до чогось широко засвідчують не лише давні магічні формули, але й пізніше утворені українські паремії, пор.: *Моє діло теляче: найєся і в хлів* (НСЯЗ, 67); *Моє діло мірошницьке: запустив та й мовчи* (НСЯЗ, 67); *Моя хата скраю* (НСЯЗ, 67). Широке вживання таких паремій часто пов'язують з типовим для українців стилем „притаєного існування”, „звуженням сфери життєвих контактів зі світом” [7, 53]. Деякі паремії, особливо ті, що побудовані на основі допустово-протиставних відношень, справді вказують на абсолютну байдужість мовця до можливого розвитку подій, пор.: *Моє діло півняче: проспівав, а там хоч і не розвидняйсь* (НСЯЗ, 67); *Хоч вовк траву їж* (НСЯЗ, 67); *Мені аби місяць світив, а зорі як хочуть* (НСЯЗ, 67); *А що ви мені? Ні сіль, ні гречка!* (Номис, 232); *И знать не знаю, и відать не відаю* (Номис, 313); *И чуть не чув, и бачить не бачив* (Номис, 313). Проте пояснювати вживання цих паремій лише пасивністю та притаєністю українців, на нашу думку, занадто категорично. Адже вони можуть означати й їхнє небажання втручатися в чужі справи, демократичне й незаангажоване ставлення до конфліктної ситуації, пор.: *Не наш кінь, не наш віз, не нам и їздити* (Номис, 429); *Не наше діло – попове, не нашого попа – чужого* (Номис, 427). Формуванню відмежувальних паремій сприяли непривабливі суспільно-політичні умови життя, позаяк політика невтручання допомагала українцям вижити. Відчуження за принципом *Я – не я і хата не моя* (НСЯЗ, 67) може бути удаваним, комічним, спрямованим на емоційне розрядження конфліктної ситуації. У будь-якому разі відмежувальні прислів'я сприяють збереженню психологічної рівноваги мовця і мають виразне захисне спрямування.

Типовими для українського паремійного фонду є песимістично забарвлені прислів'я, за допомогою яких наголошують на безвихідності ситуації, її невідкладності мовцеві, пор.: *Думай не думай, а вище себе не плигнеш* (НСЯЗ, 42); *Дмись не дмись: волом не будеш* (НСЯЗ, 42); *Хоч*

роби і розсядься, а як нема талану, то нема (Номис, 116); *Хоч круть, хоч верть, а все козі смерть* (Номис, 116). З одного боку, такі паремії засвідчують мінорні настрої мовця, з іншого боку, вони допомагають зберегти рівновагу в складних ситуаціях, не витрачаючи душевні сили на марні переживання та розпач. Тому прислів'я, що означають змирення із ситуацією, також вважаємо різновидом психологічного захисту українців від зовнішніх негараздів.

Загалом у контексті всього українського паремійного фонду песимістично забарвлені прислів'я не так поширені, щоб на підставі них робити висновок про меланхолійність й пригніченість української вдачі. Вони ілюструють лише одну з іпостасей багатолікого й відповідно до обставин мінливого народного характеру.

Цікаво, що оптимістично забарвлені українські прислів'я, які прогнозують успішний розвиток ситуації, також нерідко ґрунтуються на запереченні, пор.: *Кат тебе не візьме!* (Номис, 255); *Песся мати не загине* (Номис, 254); *Як не дасть Бог смерті, то чорти не візьмуть* (Номис, 211); *Не взяв чорт мало, а великого не озьме* (Номис, 254). Ствердження позитивного через відкидання негативного, на нашу думку, уможливорює особливо експресивне вираження впевненості в перемозі позитивних обставин. Мисленнево-мовленнева операція заперечення слугує універсальним способом регуляції душевного стану мовця, оскільки, з одного боку, вона зручна для вираження його негативних відчуттів, таких як безпомічність, невпевненість, відсторонення, а з іншого боку, саме заперечення уможливорює „подолання” негативу, засвідчуючи непростий, драматичний, але цілеспрямований рух народної свідомості до позитивно-гармонійного стану буття.

Отже, українські паремії засвідчують активне використання українцями заперечних логічних структур для викриття ненормативних форм буття, для відображення зміни своїх уявлень про закономірності світобудови, для застереження наступників від помилок та для психологічного захисту. Заперечення також слугує важливим способом регуляції міжособистісних стосунків та психологічного врівноваження людини, уможливорює їй гармонійну соціалізацію та орієнтацію в світі.

1. Бакиров А. Люди которые играют роли / Анвар Бакиров. – СПб. : Питер, 2002. – 187 с.

2. Боргер Я.В. Комплексный анализ речевых актов негативной реакции (на материале современных драматических произведений) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Я.В. Боргер. – Тюмень, 2004. – 21 с.

3. Бочина Т.Г. Стилистика контраста: очерки по языку русских пословиц / Т.Г. Бочина. – Казань : Издательство Казанского ун-та, 2002. – 195 с.

4. Гаврилова Г.Ф. Грамматическое отрицание как средство выражения социальных и этических авторских оценок / Г.Ф. Гаврилова // *Textus: Избранное*. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. – С. 84 – 87.

5. Домнич Т.М. Що треба знати про психологічний захист / Т.М. Домнич // *Практична психологія та соціальна робота*. – 1998. – № 1. – С. 35 – 36.

6. Котлячков А.В. Оружие – слово: Оборона и нападение с помощью... / А.В. Котлячков, С.А. Горин. – М.: КСП+, 2001. – 350 с.

7. Кульчицкий О. Світовідчужання українця / Олександр Кульчицкий // *Українська душа*. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48 – 75.

8. Мантыева Б.А. Отрицание в понятийной и языковой картине мира в личном и художественном дискурсе (на материале произведений Б. Рассела „Почему я не христианин”, „Почему я рационалист”, „Я агност или агностик?”, В. Вулф „Миссис Дэллоуей”, И. Во „Возращение в Брайдсхед”) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Б.А. Мантыева. – М., 2006. – 22 с.

9. Труб В.М. О коммуникативных аспектах отрицания как негативной оценки истинности / Труб В.М. // *Вопр. языкознания*. – 1994. – № 1. – С. 44 – 62.

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше / [упоряд. М. Номис]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

НСЯЗ – Народ скаже – як зав'яже : укр. нар. прислів'я, приказки, загадки, скормовки / [упоряд. Н.С. Шумада]. – К.: Веселка, 1985. – 173 с.

Article explores pragmatic and psychological conditions of use of negation to create Ukrainian proverbs, describes functional types of such proverbs.

Key words: *negation, proverbs, pragmatic, negative evaluation, psychological defense.*

УДК 801.81 + 811.161.2'38

Тетяна Беценко (Суми)

ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

Стаття присвячена аналізу методологічних засад, на яких ґрунтуються наукові дослідження над мовою і стилем українських народних дум. Увага зорієнтована на опис загальнонаукових та лінгвістичних принципів дослідження текстково-образних універсалій як ключових структур, що виступають базовими одиницями у творенні думових зразків.

Ключові слова: *методологічні принципи аналізу, текстково-образні універсалії, мова думового епосу.*

Дослідження мови фольклору, зокрема думового епосу, потребує спеціальних підходів. Саме тому є необхідність опису методологічних